

чити словотвір назви тощо). Навіть при неповному етимологічному обстеженні басейну вже виявлено п'ять мовно-етнічних груп гідронімів (індоєвропейську, балтійську, слов'янську, тюркську, романську). За кількістю назв вони розподіляються таким чином: індоєвропейські — 5, балтійські — 2, тюркські — 11, романські — 2, слов'янські (старі й нові) — 72. Ступінь збереженості цих груп неоднаковий, вони мають також різні хронологічні характеристики. Наявність у басейні Тясмина давніх індоєвропейських і слов'янських гідронімів свідчує думку деяких дослідників про пізніше заселення цієї території. Надтясминню властиві ознаки периферійних теренів — наявність мовних реліктів, — які свідчать про давність заселення регіону. Це стверджує думку, що досліджувана територія і, очевидно, саме басейн річки, була межею давнього заселення на півдні, на рубежі лісостепу й степової частини.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, ч. I—VIII, т. 1—13. К., 1859—1905.
 БЛД — Вопросы листы археолога С. Л. Дроздова. Білоцерківський краєзнавчий музей, фонди.
 Г. — Б. Грінченко. Словарь української мови, т. I—IV. К., 1906—1908.
 ЖГ — Привилегия или жалованная грамота Речи Посполитой вольному героду Черкассам 1791 г. — Киевские губернские ведомости, № 24, 1857.
 Ип. — Летопись по Ипатьевскому списку, СПб., 1871.
 К. — В. Кордт. Материалы по истории русской картографии, II (Карты всей России и западных ее областей до конца XVII в.). К., 1910.
 КРУ — Каталог річок України. К., 1957.
 Л. — В. Ляскоронский. Иностранные карты и атласы XVI и XVII в. относительно к Южной России. К., 1898.
 М. — П. Л. Маштак о в. Список рек Днепровского бассейна, СПб., 1913.
 МДБ — П. Л. Маштак о в. Список рек бассейнов Днестра и Буга (Южного). Пг., 1917.
 МЕ — Матеріали експедиції.
 П. — Л. Похилевич. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864.
 С. — И. И. Срезневский. Материалы для Словаря древнерусского языка, тт. I—III. М., 1893—1903.

Л. Т. МАСЕНКО

Київ

РІЧКОВІ НАЗВИ БАСЕЙНУ ІНГУЛУ НА ТЛІ ГІДРОНІМІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Об'єктом дослідження є гідронімикон одного з південних районів Правобережної України — басейну Інгулу (лівого допливу П. Бугу), який охоплює, за нашими даними, 58 річкових назв¹.

¹ Сюди входять гідроніми, записані під час експедицій 1967—1972 рр., і гідроніми, вилучені з друкованих документів XVIII—XIX ст. Найменування

Незважаючи на порівняно невеликий обсяг, група річкових найменувань Надінгулля має цілу низку своєрідних рис, яка впливає її в гідронімії басейну Південного Бугу. У генетичному плані її основу становлять слов'янські гідроніми пізнього походження, іншомовні найменування представлені кількома тюркізмами. Щодо походження назви самого Інгулу існує дві гіпотези. Деякі дослідники вважають її давньослов'янською, похідною від прасл. *Qgъlъ*, яка після фонетичної адаптації в тюркомовній стихії набула сучасної форми — **Інгул**². Однак не виключеним є походження гідроніма і безпосередньо з тюркських мов. М. Фасмер дає дві можливі тюркські етимології назви Інгул: 1) від тюрк. *āngul* «тихий, лінивий»; 2) складна назва, в якій друга частина пов'язується з тур. *göl* «озеро», а перша може походити або від тюрк. *in* «печера», або *ān*, *in*, *en* «широкий»³. Можна ще вказати тюрк. *ōn* із значенням «великий, головний»⁴; пор. гідронім в Шорії *īngol* «основне, головне джерело»⁵. У зв'язку з гідронімом **Інгул** можна навести також назву затоки в с. Воеводському Арбузинського р-ну на Миколаївщині **Інтюр**, перша частина якої *ін* аналогічна першій частині назви **Інгул**, а другий компонент, можливо, пов'язаний з татар. *tor*, *tur* «джерело»⁶.

В лексико-семантичному відношенні група гідронімів досліджуваного району відрізняється від інших територій басейну Південного Бугу однорідністю лексико-семантичного складу, що свідчить про формування гідронімікону Надінгулля в межах одного історичного періоду. Із 50 зафіксованих нами українських за походженням річкових назв басейну відономастичні утворення представлені лише чотирма назвами, що становить 8%: р. **Козирка** (**Козирівка**) —, очевидно, від прізвища **Козир**, р. **Северинка** з сс. **Ве-**

балок ми включили до цієї групи лише в тих випадках, коли в минулому вони фіксувались у документах як річки. Переважна ж більшість назв балок для дослідження не залучалась, оскільки в південних районах України балками звуть не тільки русла пересихаючих влітку або взагалі висохлих річок, а й будь-який яр, заглиблення в землі тощо, отже найменування цих об'єктів можна вважати окремою групою топонімії, що потребує спеціального розгляду.

² Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. М., 1963, стор. 206; Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя й Херсонщини. К., 1967, стор. 91.

³ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, т. II. М., 1967, стор. 131.

⁴ Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий, т. I. СПб., 1893, стор. 1214.

⁵ Абдрахманов М. А., Бонюхов А. А. Топонимические названия Шории. — В кн.: Язык и топонимия Сибири, вып. 1. Томск, 1966, стор. 161.

⁶ Мурзаевы Э. и В. Словарь местных географических терминов. М., 1959, стор. 227.

лика Северинка і Вершино-Северинка Кіровоградської обл. — від імені Северин; Сидорів — від імені Сидір; Созонівка — від імені Созон. Близькими до цієї групи є гідроніми Писарівка і Богодушна (можливо, від богодушний «бож'єй души»⁷ через антропонім). У порівнянні з іншими районами басейну Південного Бугу такий відсоток відономастичних гідронімів є найнижчим. У Верхньому Надбужжі відономастичні утворення становлять близько 18% загальної кількості гідронімів слов'янського походження (18 назв із 95), в Середньому Надбужжі, виключаючи басейни Синюхи і Гірського та Гнилого Тікичів, — близько 21% (42 назви із 194), в басейні Гнилого Тікичу — 42% (26 гідронімів із 61), в басейні Гірського Тікичу — 43% (29 назв із 67).

Абсолютна більшість останніх назв українського походження Надінгулля характеризує природні особливості місцевості й гідрографічні властивості річок (Березівка, Березнегувата, Бобринка, Бузова, Вербівка, Водяна — чотири випадки, Водяний Вошива, Голуба, Горохувата, Грузька — три випадки, Злодійка, Кам'янка, Комишувата, Коноплянка, Криничувата, Крутоярка, Куца, Лозуватка — три випадки, Осикувата, Осинувата, Серебрянка, Солонівка, Солонуватий, Тернівка, Широка). Гідронім Вершинопілля вказує на місце розташування річки (вона знаходиться у верхній частині колишнього Дикого поля).

Однією з лексичних особливостей Надінгулля є поширення назв, похідних від прикметника **грузький**, тоді як на інших територіях басейну Південного Бугу аналогічна властивість гідрооб'єктів передається прикметником **гнилий**. Всього в басейні Південного Бугу зафіксовано п'ять річкових назв **Грузька**, з них три знаходиться в басейні Інгулу і дві — у прилеглому басейні Чорного Ташлика. На інших територіях Надбужжя назви, похідні від прикметника **грузький**, відсутні, натомість поширені гідроніми, утворені від прикметника **гнилий**: **Гнилець**, **Гнилоп'ять**, **Гнилий Тікич**, **Гнилий Ташлик** — два випадки, **Гниловоди**, **Гнилиця**, **Гнилюха**, **балка Гнила**, **Гнилий Яланець**. Зазначена особливість, протиставляючи Надінгулля іншим регіонам басейну Південного Бугу, в той же час об'єднує його з територією Нижньої Наддніпрящини і Лівобережного Півдня, для яких також є характерними назви, утворені від прикметника **грузький**⁸.

До гідронімів, ареал яких продовжується в південних районах України, належить також назва лівої притоки Інгулу **Куца**. Крім **Куцої** басейну Інгулу, у Надбужжі відомі ще три аналогічні гідро-

⁷ Яворницький Д. І. Словник української мови. Катеринослав, 1910, стор. 43.

⁸ Див.: Железняк І. М. До походження гідроніма Цибульник. — В кн.: Питання гідроніміки. К., 1971, карта № 3; Стрижак О. С. Завнач. праця, стор. 38—39.

ми: **Куций** — л. п. Синюхи, **Куций Яланець** — л. п. Південного Бугу в нижній течії, **Куца** — р. в с. Танському Уманського р-ну Черкаської обл. Сюди ж — урочище **Куца Балка** в с. Федорівці Добровеличківського р-ну Кіровоградської обл. і яр **Куций** в Мало-Помічній Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл. Археологічно зазначених назв досить чітких: вони знаходяться на Середньому Південному лівобережжі Надбужжя. Дослідження аналогічних гідронімів на інших територіях України (за Ономастичною картою Інституту мовознавства АН УРСР) показало, що найбільш поширені вони в басейні Сіверського Дінця (б. **Куца** — 17 випадків, також б. **Куца Журавка**, яр **Куций** — 2 випадки, б. **Куцехвос-та**), зустрічаються на Полтавщині (р. **Куца** — п.п. Орелі, оз. **Куца** в с. Харківцях, Лохвицького р-ну), на Дніпропетровщині (затока **Куца** в с. Покровському).

Отже, гідроніми, в яких ознака заболоченості гідрооб'єкта виражена прикметником **грузький**, а ознака малої довжини — прикметником **куций**, поширені в південних районах України, причому західна межа їх ареалу проходить по Південному Бугу. Це дозволяє датувати відповідні назви певним історичним періодом.

Характерною для гідронімії досліджуваної території є також річкові назва **Водяна** (чотири випадки), **Водяний** (один випадок). В даному разі поширення гідроніма пояснюється гідрографічними властивостями південних річок. У сухій степовій зоні України, куди входить Надінгулля, річки влітку часто пересихають, тому ознака «водяності» була однією з найважливіших рис гідрооб'єкта. Досліджуючи відповідні гідроніми на інших територіях України, О. С. Стрижак зазначає, що «географія назв цього типу вказує на тяжіння до степових маловодних районів»⁹.

У словотворчому відношенні басейн Інгулу також має деякі специфічні риси. Саме в цьому районі зосереджена більшість гідронімів басейну Південного Бугу із суфіксом **-уват-**, якому дослідники української топонімії приділили чимало уваги¹⁰. Зазначалось, що основний ареал поширення назв з формантом **-уват-** (**-юват-**) (за літературною нормою), **-оват-** (**-еват-**) припадає на південні райони України: Середню й Південну Наддніпрянщину, басейн Південного Бугу, басейн Сіверського Дінця. Виходячи з того, що південні райони України найінтенсивніше заселялись в період

⁹ Стрижак О. С. Знач. праця, стор. 38.

¹⁰ Див.: Грубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. — 1968, стор. 126—128; Корепанова А. П. Словотворчі типи гідронімів басейну Нижньої Десни. К., 1969, стор. 29—33; Муромцев І. В. Словотворчі типи гідронімів (басейн Сіверського Дінця). К., 1966, стор. 28—72; Отин Е. С. Суффикс **-оват-** в украинской топонимии. — В кн.: Питання словотвору східнослов'янських мов. К., 1969, стор. 122—123. Николов В. А. Заметки и материалы к гидронимическому атласу Украины. — В кн.: Slavica Pragensia, VIII. Praha, 1966, стор. 267.

XVIII—XIX ст., В. А. Никонов відносить поширення назв з суфіксом **-уват-** саме до цього періоду¹¹. Однак характер поширення їх на території басейну Південного Бугу дає нам підстави віднести час продуктивності цього форманта в гідронімії Південної України до іншого історичного періоду. Картографування річкових найменувань Надбужжя з суфіксами **-уват-а**, **-уватк-а** показало, що всі вони знаходяться на Лівобережному Надбужжі, причому більша частина (25 назв, з них 21 з суфіксом **-уват-а** і 4 з **-уватк-а**) припадає на басейн Інгулу, решта, крім двох гідронімів **-уватк-а** басейну Собу, міститься в прилеглих до Інгулу районах (з них 10 з суфіксом **-уват-а** і 5 з суфіксом **-уватк-а**). Якщо віднести поширення гідронімів з суфіксом **-уват-** до XVIII—XIX ст., то постає питання: чому ці гідроніми відсутні на правобережжя Нижнього Надбужжя, яке заселялось в цей час не менш інтенсивно, ніж лівобережжя? В той же час цей факт легко пояснити, якщо зіставити ареал назв на **-уват-** із південними кордонами запорізьких земель. Південна частина території Нижнього Надбужжя, до якої належить басейн Інгулу, у XVI—XVIII ст. входила до Запорізької Січі. Кордон між Україною і територією, підвладною Туреччині, що фактично існував ще у XVI—XVII ст. і був офіційно визначений у межовому запису 1705 р. між Росією і Туреччиною, простягався від сучасного міста Первомайська вниз по Південному Бугу до його л. п. Сухого Ташлика, далі повергав на південний схід, перетинаючи річки Мертводі, Яланець, Інгул, Висунь, Інгулець.

Таким чином, факт збігу західної межі ареалу гідронімів з формантом **-уват-** із західним кордоном земель Запорізької Січі свідчить про те, що період інтенсивного поширення цього форманта в гідронімії Півдня України слід віднести до XVI—XVIII ст.

До цього ж періоду належить, очевидно, і поширення річкових назв, похідних від прикметників **грузький** і **куций**, оскільки ареал їх також знаходиться на Нижньому Лівобережному Надбужжі, продовжується в Нижній Наддніпрянщині і Південному Лівобережжю. На ряд аналогій в гідронімії Нижнього Надбужжя і Нижньої Наддніпрянщини вказував, досліджуючи річкові назви Запоріжжя й Херсонщини, й О. С. Стрижак, який писав: «Буг від гирла і до «Великого Сухого Ташлика» входив, як і дніпровський Буг та Божок, до складу запорізьких земель, що могло поряд з іншими спільними історико-географічними факторами спричинитися до виникнення тут ряду аналогічних утворень; пор. Плетених і Плетений Ташлик, а також Солониhi, Корабельні, Кам'яні і под. в басейні нижніх течій Дніпра і Бугу (Бога)»¹².

Іншомовні гідроніми Надінгулля представлені, як зазначалося

¹¹ Никонов В. А. Знач. праця, стор. 267.

¹² Стрижак О. С. Знач. праця, стор. 91.

тькома тюркізмами, причому деякі з них могли виникнути і в українському мовному середовищі. Це стосується насамперед назв л. п. Інгулу **Мамайка**, оскільки тюркський антропонім **Мамай**, запозичений в українській антропоніміці, був поширений у південних районах України (згадати хоча б легендарного козака **Мамай**). Цим ім'ям часто називали себе ватажки гайдамацьких загонів. Прізвище **Мамай** фіксується і в історичних пам'ятках, і в сучасній українській антропонімії¹³. На Миколаївщині ми записали прізвище **Мамай** в с. Лупаревому Жовтневого р-ну, прізвище **Мамаєнко** — в с. Мігії, Первомайського р-ну.

Від тюркського антропоніма походить, очевидно, ще одне найменування л. п. Інгулу **Аджамка** (друга назва **Пікінерка**). В основі її, за О. М. Трубачовим, тур. **adzām** «перс»¹⁴. Слід зазначити, що слово **аджам** «неараб, іранець» зафіксоване і в середньоазійському тефсирі XII—XIII вв.¹⁵. На річці знаходиться с. **Аджамка** Кіровоградського р-ну, назва якого, можливо, є первинною у відношенні до гідроніма. За даними Ономастичної картотеки Інституту мовознавства АН УРСР, с. **Аджамка** було засноване у 1733 р. Слобідським пікінерним полком (пор. другу назву річки **Пікінерка**) і назване за прізвищем командира **Георгія Аджима**. Щоправда, цим відомостям, як і етимології назви, суперечить фіксація річки під назвою **Аджинка** в документі 1697 р. «Описаніє реки Днепра от м. Переволочнаго до Чернаго моря»: «Пятою опочивъ на речке **Аджинке**, которая с правой стороны припадаетъ от Чернаго леса и катить в Ингуль, на которой есть лозье и тернь и вода плесами, а идти понадъ нею не переходя къ Ингулу»¹⁶. В основі цієї форми гідроніма можна вбачити д.-тур. слово **аджы** «гірський»¹⁷. Однак варіант **Аджинка** може бути помилковим записом назви, оскільки він зафіксований лише одним документом, у всіх інших джерелах, а також в сучасній розмовній мові відома тільки форма **Аджамка**.

Цікавим є гідронім **Дрюкова/Дрюківка**, друга назва р. **Бобринки** (п. п. Сугоклії, п. п. Інгулу; на річці — с. **Великодрюкова** і **Малодрюкове** Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.). Цей гідронім можна тлумачити від українського апелятива **дрюк** «товста

¹³ Див.: Реестра всего войска Запорожского после Зборовского договора королю польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октябрь 16 дня, и издаваемые по подлиннику О. М. Бодянским. М., 1875, стор. 19; Рядько Ю. К. Сучасні українські прізвища. К., 1966, стор. 151.

¹⁴ Трубачев О. Н. Знач. праця, стор. 109—110.

¹⁵ Боровков А. Ю. Лексика среднеазиатского тефсира XII—XIII вв. М., 1963, стор. 70.

¹⁶ Записки Одесского общества истории и древностей. т. III, 1853, стор. 578.

¹⁷ Радлов В. В. Знач. праця, т. I, стор. 518.

¹⁸ Гринченко Б. Д. Словарь української мови, т. I. К., 1907, стор. 450.

¹⁹ Яворницький Д. І. Знач. праця, стор. 373.

палиця»¹⁸, пор. **Кундрюча** в басейні Сіверського Дінця і апелятив **кондуряка** «великий дрюк, велика палиця»¹⁹. Однак якраз мовний зв'язок з гідронімом **Кундрюча** басейну Сіверського Дінця дозволяє висловити припущення про тюркське походження назви **Дрюкова**. Стосовно гідроніма басейну Сіверського Дінця Г. Є. Корнілов висловив цікаву думку про те, що він належить до гунно-булгарських реліктів у топонімії України і має семантику «Боброва»²⁰ (на жаль, нам не відоме обґрунтування цієї гіпотези). Зв'язку з цим звертає на себе увагу той факт, що **Дрюкова** назва цього басейну знаходиться в оточенні «бобрових» назв. Сама вола, варіантом гідроніма **Бобринка**, крім того, на річці знаходиться смт **Бобринець**, райцентр Кіровоградської обл., в цьому ж районі — с. **Бобринка**. Таке скупчення в районі **Дрюкової** слов'янських утворень від назви річкової тварини **бобер** дає нам підстави вважати розглядуваний гідронім можливим усіченим варіантом тюркської назви, аналогічної **Кундрючій** басейну Сіверського Дінця.

Очевидними тюркізмами є дві назви досліджуваного басейну з тюркським афіксом **-лу**: **Громоклія** (п. п. Інгулу) і **Сугоклія** (п. п. Інгулу)²¹, а також гідронім **Сагайдак** (л. п. Інгулу), поручище **Сагайдак** у Нижньому Надбужжі, зафіксоване в документі 1774 р.: «...а отъ сихъ кургановъ на урочище при рецѣ Мертвыхъ водъ **Сагайдакъ** чрез речку Арбузинку...» і в примітці «Каменный берегъ фигурую лука вышел, потому отъ татаръ тем урочище зовется»²².

Таким чином, дослідження генетичного складу річкових назв Надінгулля показало, що абсолютну більшість їх становлять слов'янські гідроніми пізнього походження. Група іншомовних найменувань складається з кількох тюркських утворень. На відміну від Середнього і особливо Верхнього Надбужжя, де процент архаїчних гідронімів є значним, виявити в досліджуваному районі залишки архаїчного шару гідронімії — давньослов'янської і до слов'янської — нам не вдалось. Це пояснюється відсутністю в минулому на території Надінгулля умов для забезпечення безперервності населення, внаслідок чого архаїчний гідронімічний шар, якщо він існував, був перекритий шаром тюркської гідронімії.

²⁰ Корнілов Г. Е. О топонимах тюркского происхождения на территории Украины. — В кн.: IV Республіканська ономастична конференція. Тернопіль, 1969, стор. 79.

²¹ Див.: Масенко Л. Т. До походження назви річки Громоклія. — Мовознавство, 1970, № 6.

²² Записки Одесского общества истории и древностей, т. VI. 1867, стор. 173.